

Van risicomaatschappij tot reflexiviteit, van individualisering tot kosmopolitisering

Een terugblik op het oeuvre van Ulrich Beck (1944-2015)

Dirk Geldof^{*1}

Op 1 januari 2015 overleed onverwacht de 70-jarige Ulrich Beck, een van de toonaangevende hedendaagse sociologen, van wie de basisboeken in meer dan 30 talen beschikbaar zijn. Toch bleef hij in Vlaanderen minder gekend en minder geliefd. Oorspronkelijk speelde daarbij misschien een taalbarrière, maar het gaat vooral om een andere sociologische traditie. Beck ontwikkelde met zijn analyse van onze mondiale risicomaatschappij een hedendaagse moderniseringstheorie, die als metakader minder aansluiting vond bij de meer empirische traditie van de Vlaamse sociologie.

Beck was een socioloog van de tijdsgeest. Rudi Laermans (2015) noemde Beck “een breddenker die lopende evoluties graag uitvergrootte en geregeld stelling nam in het publieke debat. Een modale academicus was hij bepaald niet, daarvoor dacht hij te zeer voorbij de ingeburgerde consensus, zonder dekking door een sluitende theorie of een batterij aan feiten. Op zijn werk valt dan ook veel af te dingen, maar tegelijk is het een toonbeeld van sociologische verbeeldingskracht. Beck was het soort sociale wetenschapper waarvan we er altijd te weinig zullen hebben”.

In dit artikel geven we een aanzet tot analyse van het oeuvre van Ulrich Beck en schetsen we de hoofdthema's en de ontwikkeling in zijn denken en thematieken.

Beck als arbeidssocioloog

De Duitse socioloog Ulrich Beck promoveerde in 1972 *summa cum laude* in de sociologie in München. Hij ging aan het begin van zijn carrière in de jaren zeventig aan de slag als arbeidssocioloog, een subdiscipline in de sociologie die toen meer aandacht kreeg dan vandaag. Een vroege publicatie was het boek *Soziologie der Arbeit und der Berufe* (Beck, Brater & Daheim, 1980). Ook in zijn eerste boek over de risicomaatschappij in 1986 (pp. 220-253) komt zijn achtergrond als arbeidssocioloog terug, met aandacht voor de detraditionalisering van arbeid in de jaren 80 en voor de snel groeiende werk-

* dirk.geldof@uantwerpen.be

1 Universiteit Antwerpen, HIG/Odisee & Karel de Grote-Hogeschool

loosheid in die periode. Tegelijk beschreef hij hoe arbeid niet meer alleen draaide om inkomensverwerving, maar steeds vaker ook een fundamenteel onderdeel werd van de eigen biografie.

Vlak voor de eeuwwisseling pikt Beck zijn achtergrond als arbeidssocioloog kort terug op, waarbij hij de recentere ontwikkelingen op de arbeidsmarkt vertaalt naar speculatieve toekomstscenario's in *Schöne neue Arbeitswelt. Vision Weltbürgerschaft* (Beck, 1999). In de reader *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie* (Beck, 2000) brengt hij toonaangevende Duitse arbeidssociologen samen om toekomstscenario's voor de loonarbeid in crisis te verkennen. Toch ligt de vernieuwende kracht van Beck niet op het terrein van de arbeidssociologie.

Individualisering en keuzebiografie

Begin de jaren tachtig krijgen individualiseringsprocessen de centrale aandacht in zijn werk (Beck, 1983). Hij beschreef de stroomversnelling van individualiseringsprocessen vanaf de late jaren 60, die ons vandaag een ongekend grote individuele keuzevrijheid zouden geven. Die sterk gegroeide keuzevrijheid en de processen van detraditionalisering maken dat individuen op het einde van de 20ste eeuw 'voorbij klasse en stand' zouden leven. Mensen hebben de mogelijkheid om hun eigen biografie te schrijven en dus ook de verantwoordelijkheid om dit te doen. Dit leidt volgens hem ook tot een individualisering van de sociale ongelijkheid, waarbij de keuzes in onze eigen biografie doorslaggegender worden dan groeps- of klassekenmerken. We zijn *Kinder der Freiheit* (Beck, 1997c), maar moeten leren met die vrijheid om te gaan. We kunnen meer kiezen, we moeten dus ook meer kiezen en we lopen het risico op verkeerde keuzes, ook als we niet kiezen.

Zoals hij later nog vaak zal doen, focust Beck op maatschappelijke veranderingsprocessen door uit te vergroten wat het sterkst verandert, waardoor hij de snelheid van verandering soms overschat en de continuïteit van bestaande maatschappelijke processen en verhoudingen geregeld onderschat. Deze doorgedreven interpretatie van individualiseringsprocessen botste dan ook geregeld op empirische en theoretische kritiek, waarbij onderzoek een genuanceerder beeld over individualisering bracht.

Verwijzend naar het empirisch onderzoek van Paul de Beer (2004) stelt Mark Elchardus (2007, p. 27 en pp. 374-6) dat de verregaande detraditionalisering en modernisering niet hebben geleid tot een grotere individualisering, als we die verstaan als autonomie van individuen ten opzichte van verschillende vormen van sociale controle. Gedrag zou vandaag minstens evenveel, zo niet meer, voorspelbaar zijn op basis van klassieke sociale kenmerken als leeftijd, geslacht, opleiding of beroep. Individualisering zit dus volgens De Beer en Elchardus vaak tussen de oren, als "een zelfdefinitie die in het licht van de moderne waarden eigenwaarde geeft". Ook Laermans (1991, p. 107) nuanceert en wijst erop dat individualisering en de reflexief georganiseerde levensplanning zich nog steeds afspelen binnen een reeds gestructureerde sociale ruimte, waarbij subjectieve keuzes van individuen nog steeds beïnvloed worden door objectieve factoren als inkomen, sociale afkomst, etniciteit, geslacht of opleidingsniveau.

Toch maakt zijn brede analyse van individualisering Beck tot een relevante bron in de gezinssociologie. Het gebeurde niet zo vaak dat Ulrich Beck samen met zijn partner Elisabeth Beck-Gernsheim schreef, maar het werden telkens wel spraakmakende boeken. Elisabeth Beck-Gernsheim is minder gekend, maar doet al decennia eigen onderzoek in de gezinssociologie en naar migratie. In 1990 publiceerden ze samen *Das ganz normale Chaos der Liebe*, een analyse van de veranderingen in gezin en relatie door individualiseringsprocessen. Zonder te moraliseren en zonder taboes beschrijven ze hoe de omgang tussen partners en ex-partners en de samenstelling van gezinnen veranderde in westerse samenlevingen sinds de jaren 60. Niet meer het klassieke kerngezin voor het leven, maar een veelvoud aan (elkaar opvolgende) relatievormen kenmerkte het einde van de twintigste eeuw in westerse landen. Juist omwille van hun focus op de veranderingsprocessen riep het boek heel wat reactie op. Toch is het opvallend hoe ze maatschappelijke ontwikkelingen zeer vroeg detecteerden. Wie anno 2015 de debatten volgt over prenatale testen of het sleutelen aan het DNA van embryo's om bepaalde aandoeningen te voorkomen of te corrigeren, herkent feilloos de morele dilemma's die Beck en Beck-Gernsheim al 25 jaar geleden schetsten en voorspelden, wanneer ze gingen op de groeiende druk op ouders om als 'voorzorgsplicht' het maximum aan prenatale testen te laten uitvoeren.

Doorheen de jaren 90 bleef individualisering een dominante onderzoekslijn van Beck en Beck-Gernsheim, wat onder meer resulteerde in *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften* (Beck & Beck-Gernsheim, 1994) en *Individualization. Institutionalized individualism and its Social and Political Consequences* (2002). De ondertitel van dit laatste boek belicht de aanpak van Beck en Beck-Gernsheim ten volle. Zij leggen voortdurend de brug tussen de individuele levenskeuzes van mensen en hun gevolgen op de samenleving, maar ook omgekeerd: de manier waarom individualisering verankerd raakt in de instituties van onze samenleving en een normatieve kracht op individuen en gezinnen uitoefent.

Onze wereld als risicomaatschappij

Met aandacht voor de transitie van de industriële maatschappij, de verandering van de moderniteit en het opduiken van reflectie over het omgaan met risico's vormde 'Von der Vergänglichkeit der Industriegesellschaft' in 1985 een vooraankondiging van zijn bekendste boek één jaar later. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* verschijnt in 1986. Zijn analyse van onze samenleving als een risicomaatschappij blijft tot vandaag zijn meest bekendste werk. Er zijn nog heel wat andere sociale theorieën van risico (zie bv. Zinn, 2008), maar met zijn vele vertalingen kende Becks sociologische denkkader in de jaren negentig een wereldwijde doorbraak. Gabe Mythen (2004, p. 11) noemde het één van de meest ambitieuze en provocatieve teksten in de sociale wetenschappen van de afgelopen jaren.

Centraal staat het concept 'risico'. Wat we bedoelen wanneer we het over risico's hebben, is doorheen de geschiedenis veranderd. Ons concept van 'risico' ontstond vol-

gens Anthony Giddens (1990, pp. 30-31) pas in de moderne tijd. Het zou afkomstig zijn van een Spaanse nautische term en wees op ‘gevaar lopen’ of op het botsen tegen een rots. De notie ontstond met het besef dat onverwachte gevolgen het resultaat kunnen zijn van eigen activiteiten of beslissingen, eerder dan dat ze verborgen boodschappen van de natuur, van God of van het noodlot waren: het gaat niet om iets onontkoombaars dat ons treft, maar als iets dat (mee) het gevolg is van ons eigen handelen. Deze basisbetekenis vinden we terug in het concept van de risicomaatschappij. Oorspronkelijk was het risicoconcept een manier op met onzekerheid om te gaan, en ligt het mee aan de basis van het moderne verzekeringswezen.

Toch gebruikt Beck een andere invalshoek. Typierend is dat Beck geen unieke en uitgepuurde definitie van de risicomaatschappij hanteert, maar kiest voor een verscheidenheid van omschrijvingen, die elkaar aanvullen en overlappen. Centraal staat de idee dat we op alle maatschappelijke domeinen met risico’s worden geconfronteerd. Risico’s hoeven daarbij nog geen catastrofes te zijn die zich hebben voorgedaan, het gaat evenzeer – zo niet meer – om de anticipatie op mogelijke of volgende catastrofes. De risicomaatschappij betekent het in vraag stellen van de centrale concepten als de controleerbaarheid, berekenbaarheid en mogelijkheid van compensatie van risico’s.

Laermans (2012, p. 127) typeert de risicomaatschappij als een samenleving met een hoog risicobewustzijn inzake het grootschalig gebruik van wetenschap en technologie. We moeten er beslissen over de zelf-gecreëerde onzekerheid, die voortvloeit uit het succes van de moderne tijd (Beck, 2007a, pp. 26-27 en 334-361). De sociale strijd draait in de risicomaatschappij dan ook niet meer alleen om de verdeling van rijkdom, maar ook en steeds meer om de verdeling van risico’s, en om de definiëring van wat we wel of niet als (te vermijden of te nemen) risico’s zien (Geldof, 2011, pp. 25-39). Risico’s preoccuperen daarmee niet alleen de grote instituties van onze samenleving maar evengoed individuen en gezinnen.

De ecologische risico’s wegen sterk door in Becks analyse. Risicomaatschappijen zijn “die samenlevingen die worden geconfronteerd met de uitdagingen als gevolg van de zelf-gecreëerde – en eerst verborgen – mogelijkheid om al het leven op aarde te vernietigen” (Beck, 1995a, p. 67; Giddens, 2009, p. 228). Deze capaciteit bestaat pas sinds enkele decennia. Bij de ecologische risico’s gebruikt Ulrich Beck Tsjernobyl als een typevoorbeeld. Deze zwaarste nucleaire ramp uit de geschiedenis tot nu toe gebeurde enkele maanden voor de publicatie van Becks eerste boek over de risicomaatschappij.

Het belang van de sociologische benadering van Beck is dat de ecologische crisis niet uitsluitend als een objectieve, wetenschappelijk onderbouwde crisis tevoorschijn komt. Natuurlijk is de ecologische crisis steeds beter objectief meetbaar en vaststelbaar, zoals onder meer de evolutie van de klimaatwetenschap het voorbije decennium toonde. Er is de onwaarschijnlijke snelheid waarmee een beperkt deel van de aardbewoners de voorraden van grondstoffen en energie consumeert. Er is de drastische verstoring van de ecologische evenwichten. Er is de opwarming van de aarde, de aantasting van de biosfeer, er zijn de ontelbare milieucatastrofes, de Tsjernobyls, de dolliekoeienziekte, de varkenspesten of de dioxinekippen. Maar men kan dit alles niet los zien van de maatschappelijke evolutie en van de invloed van de ecologische crisis op de maatschappelijke ordening.

De ecologische crisis is dan wel een zeer belangrijk element dat de overgang naar een risicomaatschappij begeleidt, maar de wortels van onze risicomaatschappij liggen evenzeer bij de evolutie van sociaaleconomische risico's of individualiseringsrisico's. De ecologische crisis is immers meer dan een natuurlijke, materiële of biologische crisis: het gaat vooral om een sociale crisis. De analyse van onze maatschappij als risicomaatschappij overstijgt het ecologische. Het gaat om een bevraging van onze samenleving en onze moderniteit vanuit ecologische, sociale, politieke en culturele veranderingen.

Het concept wijst op een fase in de ontwikkeling van onze moderne maatschappij. De sociale, politieke, ecologische en individuele risico's ontsnappen daarbij in toenemende mate aan de controlerende en beschermende instituties van de industriële maatschappij. In 1988 werkt Beck die ecologische dimensie verder uit in *Gegengifte: Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Met de notie van 'georganiseerde onverantwoordelijkheid' vat hij een essentieel element van de risicomaatschappij: een deel van de risico's overstijgt de huidige politieke (en soms ook maatschappelijke) capaciteit om ze te beheren. Politici legitimeren steeds vaker technologieën of maatschappelijke processen die ze in feite zelf niet meer in de hand hebben. Of het nu gaat over de veiligheid van kerncentrales (met of zonder kleine of grotere scheurtjes in de reactorvaten), de al of niet voldoende aanpak van de klimaatopwarming of het onder controle houden van de bankencrisis en de financiële markten: zelden durven of kunnen ze toegeven dat er geen zekerheid over de risico's is.

Beck confronteert ons ook met de paradoxale positie van de expert: waar de risico's het onbedoelde neveneffect zijn van hoogtechnologische ontwikkelingen, worden ze vaak pas zichtbaar gemaakt door diezelfde hoogtechnologische expertise. Waarna Beck de complexiteit van het debat over de positie van de expert samenvatte met de metafoor dat we ons moesten voorstellen welk effect Tsjernobyl zou hebben gehad moest radio-activiteit niet onzichtbaar en ontastbaar zou zijn, maar zou jeuken... Door de bijzondere rol van expertise is de theorie van de risicomaatschappij dan ook een theorie over wetenschap (De Vries, 2005, p. 13).

Met de Engelse vertaling in 1992 werd Beck geleidelijk aan de socioloog van de risicomaatschappij. Vele vertalingen zouden volgen. Anno 2007 vatte Beck ruim twintig jaar onderzoek samen in *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit* (2007a). De uitbreiding van de theorie naar een mondiale risicomaatschappij weerspiegelt de verruiming van zijn focus naar globaliseringsthema's, al blijft één van de kritieken dat het kader van de risicomaatschappij (te) sterk gebaseerd blijft op westerse geïndustrialiseerde samenlevingen en niet zomaar veralgemeenbaar of transponeerbaar is naar andere delen van de wereld.

Reflexieve modernisering en de evolutie naar een tweede moderniteit

Vanuit zijn denkkader over de risicomaatschappij ontwikkelt Beck ook zijn theorie van de reflexieve modernisering, dat al meteen in zijn boek *Risikogesellschaft* in 1986 als derde deel uitvoerig aandacht krijgt. Hij plaatst zich met deze theorie in de lange

sociologische traditie van Max Weber en anderen waarin men probeert samenlevingen als geheel te typeren. In de jaren 90 werkt hij de notie verder uit, in eigen boeken (*Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*, 1993) en samen Anthony Giddens en Scott Lash (Beck, Giddens & Lash, 1994), waaruit zijn analyse van en pleidooi voor een tweede moderniteit voortkomt.

Beck en Giddens verzetten zich tegen de postmoderne stromingen. Ze pleiten daarbij niet voor minder, maar juist meer moderniteit, een her- of misschien juist een door-denken van de eerste moderniteit. Bij het vernieuwen van de invulling van die moderniteit moeten we leren uit de fouten van de extravagante programma's die probeerden de moderniteit te negeren. Het gaat om een zoeken naar een andere moderniteit, naar een tweede moderniteit, aangepast aan de 21ste eeuw.

Dit zoekproces noemt Beck het uitbouwen van een *reflexieve moderniteit*. Deze verlegt de grenzen van de huidige moderniteit. Het uitwerken van toekomstgerichte denk- en handelingskaders blijft zinvol en noodzakelijk om niet in premoderne instinctmatigheid of postmoderne versplintering en machteloosheid te vervallen. Beck waarschuwt daarbij voor tegenmodernisering, wat hij "die Nachtseite der Moderne" noemt (Beck, 1993, p. 16 en pp. 99-105).

Net zoals bij het concept risicomaatschappij vinden we opnieuw een veelheid aan omschrijvingen. Reflexieve modernisering is om te beginnen meer dan een loutere reflectie over de modernisering. Het gaat om een confrontatie van individuen en van de maatschappij met zichzelf. Beck spreekt van een theorie van maatschappelijke zelfkritiek (Beck, 1996b, pp. 33-34). Het gaat om een zelfconfrontatie van de gevolgen van de modernisering met de basis van die modernisering, die juist door de verdere ontwikkeling ervan wordt aangetast. De boom waaraan de moderniseringsprocessen als takken groeien, groeit scheef en sommige takken dreigen af te breken door de ontwikkeling van de moderniteit. In dit beeld is reflexieve modernisering een creatief en deskundig snoeiproces om verdere ontwikkeling mogelijk te maken.

Reflexieve modernisering gaat ook over een radicalisering van de moderniteit, die de premissen en contouren van de industriële maatschappij oplost en die wegen in een andere moderniteit opent. Met andere woorden: geen revolutie maar wel een andere maatschappij. Het gaat om een stilzwijgend samenlopen van latente en immanente sociale verandering. Het gaat om een versterkte modernisering met maatschappijveranderende reikwijdte (Beck, 1993, pp. 67-68).

Beck gebruikt het concept reflexieve modernisering op twee niveaus. Het beschrijft de volgens hem bijna automatische overgang van een industriële naar een mondiale risicomaatschappij. Tegelijk gaat het om de bewustwording hiervan en de reflectie die er het antwoord op moet zijn, die uiteindelijk een hele maatschappij in beweging zet of zou moeten zetten. Hier betreft het een herdenken van wat voorheen als rationeel en functioneel gold en wat nu in sommige gevallen zelfs levensbedreigend is. De eerste moderniteit leverde niet alleen vooruitgang maar creëerde ook tot dan toe ongekende risico's en heeft perverse effecten. Reflexieve modernisering omvat zo een zoeken naar alternatieven en een herdenken van de eerste moderniteit. Beide niveaus – met name de feitelijke ontwikkeling en de bewustwording hiervan en reactie hierop – zijn dialectisch verweven.

Daarbij bepleit Beck uitdrukkelijk een ander wetenschapsmodel, dat opnieuw ruimte laat voor het 'niet-weten'. Waar de risicomaatschappij ons confronteert met de manifeste en de latente neveneffecten van een kennismodel dat er te gemakkelijk van uit ging dat het boven de natuur en de ecosystemen stond en fysische processen ten volle kon beheersen, leert de geschiedenis van de 20ste eeuw ons dat het vaak leidde tot ongewenste neveneffecten of niet-controleerbare neveneffecten. Ruimte voor het (nog) niet-weten klinkt dan misschien paradoxaal op een moment waarop onze wetenschappelijke en technologische kennis nog nooit zo ver gevorderd was als vandaag, het is wel de enige optie om terug greep te kunnen krijgen op een aantal fundamentele risico's of grensoverschrijdingen op ecologisch vlak. Het gaat daarbij om een uitbreiding van het voorzorgsprincipe dat vandaag (tenminste op papier) gangbaar is in het milieubeleid naar andere maatschappelijke domeinen.

Met zijn zoektocht naar een 'tweede moderniteit van de 21ste eeuw' kenmerkt Becks oeuvre zich door een langzame opbouw van een hedendaagse moderniseringstheorie. De kritieken de voorbije twee decennia zorgden voor een aantal verfijningen en vertaling naar een onderzoeksagenda, zoals in 'Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-change' of Modern Society' waarin Beck & Lau (2005) onder meer antwoorden op de kritiek dat iedere vorm van moderniteit per definitie reflexief is geweest. Ze argumenteren dat de reflexieve modernisering zichtbaar maakt hoe de tweede moderniteit het gevolg is van het succes van de eerste moderniteit van de 19de en de 20ste eeuw, maar waarbij zich vandaag niet alleen verdere sociale verandering voltrekt, maar ook het referentiekader van waaruit we sociale verandering kunnen bestuderen verandert. Pluraliteit, ambiguïteit en hybriditeit zijn voor hen de sleutelwoorden voor deze tweede moderniteit, die de natiestaten overstijgt en transnationaal is geworden (zie *supra*). De zoektocht naar die tweede moderniteit en de kritiek op de eerste wordt verder uitgewerkt in Becks voorlopig laatste reader *Vergangenheit und Zukunft der Moderne* (Beck & Mulsow, 2014), die een maand voor zijn overlijden verscheen.

Globalisering en de rol van Europa

Beck was ook toonaangevend in zijn onderzoek naar globaliseringsprocessen. Met *Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung* verbreedt Beck (1997e) zijn focus verder en analyseert hij de globalisering en de bestaande literatuur vanuit het denkkader van de risicomaatschappij. Centraal bij Becks benadering van globalisering is de groeiende interdependentie. Ook hier bepleit hij een vernieuwing van de sociologie om de globaliseringsprocessen in hun omvattendheid te kunnen analyseren. En ook hier koppelt hij een aantal beleidsscenario's aan het omgaan met deze moderniseringsprocessen.

De machtsdimensie komt expliciet aan bod in zijn volgend boek over globalisering: *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie* (Beck, 2002). Zo geeft Beck ook een antwoord op kritieken dat zijn analyse van de

risicomaatschappij onvoldoende aandacht had voor de machtsvraag. In *Macht und Gegenmacht* onderzoekt hij de strategieën van kapitaalgroepen, van de overheid en van burgerbewegingen. De focus ligt op de kosmopolitische dimensie: door de globaliseringsprocessen kunnen we met de dominante ‘nationale blik’, die zich richt op wat er zich binnen de landsgrenzen afspeelt, steeds minder de reële machtsprocessen begrijpen.

Wat Beck typeert, is dat hij voortdurend nieuwe synthese zoekt op basis van het werk van vooraanstaande collega’s uit verschillende disciplines. Eén manier waarop hij dat deed was als editor van verzamelwerken, zoals *Generation Global. Ein Crashkurs* (Beck, 2007b) over globalisering. Ook als editor van de reeks over de tweede moderniteit bij Suhrkamp bracht hij de expertise van toonaangevende internationale denkers in het Duitse sociologische en maatschappelijke debat binnen.

Macht, geweld, de Duitse vraag en religie

De breedheid van zijn oeuvre typeert Beck. Naast de hoofdthema’s van individualisering, risicomaatschappij, reflexieve modernisering, globalisering en kosmopolitische samenlevingen (zie *infra*), illustreren een aantal kleinere deelthema’s en interesses zijn poging om de hedendaagse moderniseringsprocessen in hun vele facetten te analyseren.

Een belangrijk subthema is zijn aandacht voor de politieke dimensie van onze hedendaagse samenleving en voor de verschuivende machtsrelaties. Met de ‘georganiseerde onverantwoordelijkheid’ wees Beck al op de afnemende greep van de bestaande politieke instituties op de groeiende complexiteit van hedendaagse risico’s en maatschappelijke veranderingen. De noodzakelijke verandering verwacht Beck dan ook niet in de eerste plaats van de bestaande politieke instituties. Met zijn notie van ‘subpolitiek’ wijst hij op mogelijke verandering van onderop, via keuzes over de eigen levensstijl tot burgerbewegingen (Beck, 1994a, pp. 17-23). In haar werk bekritiseert Chantal Mouffe sterk Becks notie van subpolitiek en Giddens’ benadering van ‘life-politics’. Beide (ten gronde verschillende) benaderingen vormen volgens haar de sociologische basis van het heersende ‘postpolitiek perspectief’, waarbij men ervan zou uitgaan dat er door de individualisering geen “in termen van de wij/zij-vorm geconstrueerde collectieve identiteiten meer zouden bestaan”. Daardoor kunnen ook Beck en Giddens het politieke en de machtsverhoudingen niet begrijpen (Mouffe, 1995, pp. 43-71).

Het weerhield Beck alleszins niet om geregeld verregaande politieke analyses te maken. Hij schrijft een vlijmscherpe politieke analyse over de aanpak van de financiële crisissen de ‘merkiavelliaanse’ aanpak van Angela Merkel van de crisis. Beck schrijft niet alleen academisch, maar levert geregeld opiniërende bijdragen voor kwaliteitskranten. *Nachrichten aus der Weltinnenpolitik* (Beck, 2010) bundelt een reeks (langere) opiniebijdragen in de *Frankfurter Rundschau* tussen 2009 en 2010. Rode draad is het ontstaan van een ‘binnenlandse wereldpolitiek’, waarbij Beck wil aangeven hoe de

politieke agenda steeds vaker de nationale politiek overstijgt en in een globaliserende wereld de grens tussen binnen- en buitenlands beleid steeds onduidelijker wordt.

Minder bekend is zijn studie naar de rol van religie in de geïndividualiseerde globale risicomaatschappij in *Der eigene Gott. Von der Friedensfähigkeit und dem Gewaltpotential der Religionen* (Beck, 2008a). De vraag naar de rol van religies in de tweede moderniteit toont zijn zoeken naar een brede hedendaagse moderniseringstheorie. Hij vertrekt van de worsteling in Duitsland met het afscheid van de secularisering uit de 20ste eeuw. We zien een pluralisering van religiositeit door een versterking van de niet-christelijke religies, wat leidt tot een evolutie naar meervoudige moderniteiten en meervoudige vormen van religie en secularisering. Het groeiende belang van niet-westerse religies in Europa leidde volgens Beck tot “de schok van de niet-universaliteit van het Europese en/of westerse model van moderniteit”. Het confronteert ons (opnieuw) met de vraag hoe we ons verhouden tot de veelvuldige religies. Na de aanslagen van 9/11 schetst Beck de antimoderne reactie die leidt tot oprukkend fundamentalisme. Hij zet dit af tegen de postmoderne geïndividualiseerde vormen van religiositeit of de levensbeschouwelijke dialoog in de tweede moderniteit. Zo is het boek een onderzoek naar de rol van religies in de reflexieve modernisering van de mondiale risicomaatschappij. Wie in deze tijden van groeiende islamofobie of gepolariseerde hoofddoekdebatten op zoek is naar een meer diepgravende analyse over de posities van religies in de moderniteit, vindt hier nuance, diepgang en stof tot nadenken.

Migratie en kosmopolitische blik

Het voorbije decennium focuste Beck steeds meer op globalisering en migratie. Om de impact van migratie op onze samenleving te begrijpen en te kunnen onderzoeken, pleit hij voor een ‘kosmopolitische blik’ (Beck, 2004). Deze begrijpt hij niet in de filosofische-normatieve traditie van een wenselijk wereldburgerschap. Voor Beck is het een sociologisch-methodologisch concept, waarmee hij zich afzet tegen het ‘methodologisch nationalisme’ in te veel sociologische en maatschappelijke analyses. In een wereld waarin steeds meer mensen leven in transnationale netwerken en realiteiten, missen we een groeiend deel van de realiteit wanneer we onderzoek binnen één natiestaat verrichte, of wanneer we nationaliteit als categorie blijven gebruiken.

De kosmopolitische blik moet ons helpen over grenzen en nationaliteiten te kijken naar de reële wereld van mensen. Het gaat om de stap van een of-of-denken, waarbij mensen Belg of migrant zijn, naar een én-én-denken, waarbij steeds meer landgenoten wortels hebben in migratie en banden hebben met meer leefwerelden. De kosmopolitische blik probeert oog te hebben voor de meervoudige identiteiten van mensen en voor de transnationale leefwerelden die hun bestaan kleuren. Beck noemt het een wereldopen-blik, die zicht geeft op de ambivalentie van meervoudige identiteiten, zonder ze te willen reduceren tot één nationaliteit of identiteit.

Transnationalisering van relaties en van ongelijkheid

Bij zijn verkenning van de tweede moderniteit staat de impact van globalisering op onze samenlevingen centraal. Onze samenlevingen zijn volgens hem niet meer begrijpbaar of sociologisch analyseerbaar met een sociologie die zich binnen nationale grenzen situeert – zoals de meeste empirische onderzoeken in opdracht van beleidsinstanties – of zelfs niet met een sociologie die natiestaten wil vergelijken. Maatschappelijke uitdagingen, zoals de klimaatcrisis of de financiële crisis, worden globale uitdagingen. Maar ook levensstijlen van mensen in hun dagelijkse leven worden voor velen levens over grenzen heen. De zoektocht naar de impact daarvan kwam het voorbije decennium in ieder werk terug.

Op het Duitse sociologiecongres *Unsichere Zeiten* in Jena in 2008 balt Beck in de openingslezing zijn kernideeën hierrond samen. *Die Neuvermessung der Ungleichheit unter den Menschen: Soziologische Aufklärung im 21. Jahrhundert* (Beck, 2008b) is een appel aan de sociologengemeenschap om het methodologisch nationalisme achter zich te laten en nieuwe wegen naar een kosmopolitisch sociologie te onderzoeken. In de lezing werkt hij dit uit voor de studie van klimaatproblemen en voor de studie van ongelijkheid.

Dat laatste thema is twee jaar later de kern van de uitgebreide reader *Große Armut, großer Reichtum. Zur Transnationalisierung sozialer Ungleichheit* (Beck & Pöferl, 2010). Hierin onderzoekt hij transnationale ongelijkheid in een continent temidden van globalisering, met groeiende intra-EU-migratie en een belangrijke instroom van derde landen. Het boek biedt een caleidoscoop van sociologische verkenningen van die globalisering, waarbij Beck toonaangevende hedendaagse sociologen aan het woord laat: van de wereldsysteemtheorie van Wallerstein over de kaders van Manuel Castells of de visie op stad en globalisering van Saskia Sassen tot reflecties van Amartya Sen over globale gerechtigheid. De basisvraag is in welke mate een studie van ongelijkheid binnen de grenzen van één land of natiestaat ons voldoende helpt begrijpen wat die ongelijkheid betekent voor mensen die zich al of niet tijdelijk binnen dat land bevinden, maar wier leven zich in verschillende landen en referentiekaders tegelijk afspeelt

Fernliebe of liefde over grenzen

De impact van leven over grenzen is ook het centrale thema in *Fernliebe. Lebensformen in globalen Zeitalter*, of liefde op afstand. Beck en Beck-Gernsheim (2011) publiceren met dit boek na ruim twee decennia het vervolg op *Das ganz normale Chaos der Liebe*, ook voortbouwend op 'Wir und die Anderen. Vom Blick der Deutschen auf Migranten und Minderheiten' van Beck-Gernsheim (2004). De focus ligt op de verdere veranderingen inzake gezin en familie, maar nu gaat het om de impact van globalisering op relaties.

Opnieuw is het boek een blikopener die snel veranderende leefwerelden weet te ontsluiten. Wat zij beschrijven, dwingt tot een grondige reflectie over gezinnen in de

21ste eeuw en over ons gezinsbeleid. Volgens Beck en Beck-Gernsheim (2011, p. 23) vallen bij steeds meer mensen de drie cruciale existentiële banden – met een plaats, een land en een familie – niet langer automatisch samen. Met de globalisering groeien niet alleen transnationale bedrijven maar ook het aantal transmigranten (Schrooten, Geldof & Withaecx, 2015) en transnationale families. Ze leven over nationale grenzen heen, maar soms en evengoed over religieuze, culturele of etnische grenzen binnen eenzelfde land. Het gaat dus zowel om families met eenzelfde etnisch-culturele achtergrond die op meerdere plaatsen in de wereld verspreid leven, als om mensen met verschillende etnisch-culturele achtergronden die nu op één plek samenleven. In beide gevallen is de familie de concrete plaats waar de verschillen van deze geglobaliseerde wereld hun neerslag krijgen. De klassieke nationale familie staat daarbij niet lijnrecht tegenover de mondiale families; veeleer gaat het om twee uiteinden van een continuüm. Het is geen of-of-tegenstelling, maar het gaat vaak om min-of-(steeds)-meer-geglobaliseerde families.

Becks methodologische benadering

De manier van werken van Beck bleef de voorbije drie decennia in grote lijnen dezelfde. Zijn vele publicaties vormen een aanzet tot sociologische theorieontwikkeling en opbouw van een hedendaagse moderniseringstheorie. Zijn analyses zijn naar stijl eerder essayistisch en maken gebruik van eigen onderzoek, maar vooral van onderzoek van derden. Beck herkadert bestaand sociologisch onderzoek in zijn zoektocht naar grote lijnen en dynamieken. De focus ligt daarbij vooral op de veranderingsprocessen in de westerse samenlevingen. Telkens probeerde hij aan te tonen waar de bestaande sociologische kaders tekortschieten om de nieuwe veranderingsdynamieken ten volle te begrijpen, en waar er dus nood is aan vernieuwende sociologische verbeelding en nieuwe theorieontwikkeling. In *Fernliebe* benoemden Beck en Beck-Gernsheim (2011, pp. 5-16) hun werk als de ontwikkeling van een ‘diagnostische theorie’: sterk inductief en juist daardoor relevant in tijden van snelle en fundamentele maatschappelijke verandering.

Typerend is het voortdurend koppelen van evoluties en gebeurtenissen op micro- (en meso)niveau met brede maatschappelijke veranderingen op het macroniveau. De scherpe observaties en de vele praktijkvoorbeelden maakten zijn werk sterk herkenbaar en zijn abstractere theorievorming levendig. Hij speelde daarbij graag met paradoxen en contrasten, om ze vervolgens te verklaren. Of zoals hij zelf schreef: “Sociology – or let us say more precisely, the ageing sociology of modernization – must become a bit of art, that is: a bit playful, in order to liberate itself from its own intellectual blockades. One could call this the chemistry of premises; oppose pseudo-eternal verities, rub them together, agitate them against one another and fuse them together until the intellectual test tube starts giving off sparks and smoking, smelling and sputtering” (Beck, 1994a, p. 24).

Op een aantal domeinen waagde hij zich aan de ontwikkeling van toekomstscenario's, niet met de bedoeling trendwatcher te worden, wel als een heuristisch kader om veranderingsprocessen uit te vergroten en potentiële keuzes daarin zichtbaar te maken.

Kritieken op Beck

Sterktes zijn vaak ook zwaktes. De combinatie van een breed kader, een sterke sociologische verbeeldingskracht, met een toepassing op vele uiteenlopende domeinen, in een veelheid van publicaties en een veelvoud aan vertalingen zorgden ook voor een veelheid aan commentaren en kritieken. Het overstijgt dit artikel om ze systematisch te behandelen (zie hiervoor bv. Mythen, 2004; Bourg, Joly, & Kaufmann, 2013), maar schetsen we tot slot indicatief een aantal lijnen van kritiek en debat.

Becks sociologisch-essayistische schrijfstijl met een voortdurende transpositie van voorbeelden naar theorie (en omgekeerd) maakt zijn theorie-opbouw soms (te) inductief. Eerder dan concepten sterk afgelijnd te definiëren koos hij soms voor een veelheid aan elkaar aanvullende en overlappende be- en omschrijvingen. Alexander en Smith (1996) bekritiseerden Beck omdat zijn analyse van onze risicomaatschappij een 'mythologisch discours' zou zijn: een geconstrueerde mythe die de sociale en culturele structuren van onze hedendaagse samenleving weerspiegelt, maar die – net zoals het communistisch manifest van Marx – haar eigen werkelijkheid probeert te creëren, onder meer door een bijna 'sacrale' benadering van het concept risico.

Een tweede discussiepunt is de empirische verifieerbaarheid van zijn theorieën. Beck herkaderde en interpreteerde maatschappelijke ontwikkelingen, deels gebruik makend van eigen studie en observatie, maar vooral van werk van anderen. De stap naar operationalisering was, is en blijft niet evident (zie bv. Van den Daele, 1995), en waar er pogingen waren, bevestigden ze niet altijd zijn analyses.

Dat hangt samen met een derde punt van kritiek, met name zijn (te sterke) focus op veranderingsprocessen. Hierdoor dreigt hij het tempo van maatschappelijke veranderingen soms te overschatten of de stabiliteit van maatschappelijke structuren en instituties te onderschatten. De kritiek op de (potentiële) overschatting van individualisering (zie *supra*) is een voorbeeld van het conflict tussen het interpreteren van veranderingsprocessen en de traagheid van veranderingen bij de bevolking als geheel. Wat voor Beck een empirische beschrijving van veranderingsprocessen is, ervaren anderen soms als een normatief kader. Dat geldt zowel bij zijn analyses van individualisering en gezinsveranderingen als bij zijn recentere analyses rond de kosmopolitische blik.

Daarnaast kreeg zijn werk ook meer punctuele kritieken. Sommigen vinden zijn risicoconcept te eenzijdig en te negatief: risico's kunnen ook positieve uitdagingen zijn die men kan nemen. Daarnaast dreigen risico's steeds vaker als eigen verantwoordelijkheid te worden beschouwd, schrijft Paul De Beer (2005, p. 85), waarbij we de maatschappelijke dimensie en keuzes uit het oog verliezen.

Ondanks de waaier aan kritieken besluit Gabe Mythen (2004, p. 186) zijn kritische analyse over Becks risicomaatschappij met een oproep om Becks macrostructurele

perspectieven aan te vullen met empirisch onderzoek, onder meer op microniveau. Juist door het bevragen, uiteenrafelen en reconstrueren van Becks werk komen we tot onderzoeksvragen over de wereld waarin we vandaag leven en die we ook morgen leefbaar zullen moeten houden.

Coda

Op 24 februari 2015 organiseerde het departement sociologie van de London School of Economics, waaraan Beck eveneens verbonden was, een eerbetoon aan wat het 'één van Europa's meest inspirerende sociologen' noemde. Onder meer Anthony Giddens, Richard Sennet, Mary Kaldor en Sabine Selchow eerden hem en aspecten van zijn werk.

Becks werk zal ook de volgende jaren onderwerp van sociologisch debat en onderzoek blijven. Zijn theorie van onze maatschappij als mondiale risicomaatschappij vormt niet alleen een analysekader, maar is tegelijk ook een appel tot individuele reflectie en tot reflexieve modernisering, tot engagement in het eigen leven en tot maatschappelijk engagement in onze samenleving. Het vormt een radicaal modern appel tot maatschappelijke verandering van de risicomaatschappij waarin we leven. Ook na zijn dood zullen we het debat over risico's moeten voeren en alternatieven onderzoeken. Immers: "Wer sich mit Risiken realistisch befassen will, muß sich für Alternativen öffnen" (Beck, 2007, p. 373).

Bibliografie

- Alexander, J. & Smith, P. (1996). Social Science and Salvation: Risk Society as a Mythical Discourse. *Zeitschrift für Soziologie*, 25(4), 251-62.
- Beck, U. (1983). Jenseits von Klasse und Stand? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In R. Kreckel (Ed.), *Soziale Welt (Sonderband 2: Soziale Ungleichheiten)* (pp. 35-74). Göttingen: Schwarz.
- Beck, U. (1985). Von der Vergänglichkeit der Industriegesellschaft. In T. Schmid (Ed.), *Das pfeifende Schwein. Über weitergehende Interessen der Linken* (pp. 85-114). Berlin: Verlag Klaus Wagenbach.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1988). *Gegengifte: Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1993). *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1994a). The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization. In U. Beck, A. Giddens & S. Lash (Eds.), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (pp. 1-55). Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1994b). *Risk Society: Towards a New Modernity* (vertaling van *Risikogesellschaft: auf dem Weg in eine andere Moderne*, 1986). London: Sage.

- Beck, U. (1995a). *Ecological Politics in an Age of Risk* (vertaling van *Gegengifte: Die organisierte Unverantwortlichkeit*, 1988). Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1995b). *Die feindlose Demokratie. Ausgewählte Aufsätze*. Stuttgart: Reclam.
- Beck, U. (1996a). Der clevere Bürger. Bemerkungen zu Anthony Giddens' Konzeption 'reflexiver Modernisierung'. *Soziologische Revue*, 19(1), 3-9.
- Beck, U. (1996b). Risk Society and the Provident State. In S. Lash, B. Szerszynski & B. Wynne (Eds.), *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology* (pp. 27-43). London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- Beck, U. (1997a). *De wereld als risicomaatschappij. Essays over de ecologische crisis en de politiek van de vooruitgang*. Amsterdam: De Balie.
- Beck, U. (1997b). Die uneindeutige Sozialstruktur. Was heißt Armut, was Reichtum in der 'Selbst-Kultur'? In U. Beck & P. Sopp (Eds.), *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* (pp. 183-97). Opladen: Leske und Budrich.
- Beck, U. (Ed.) (1997c). *Kinder der Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1997d). Kinder der Freiheit: Wider das Lamento über den Werteverfall. In U. Beck (Ed.), *Kinder der Freiheit* (pp. 9-33). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1997e). *Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1998a). *Democracy without Enemies*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1998b). Politics of Risk Society. In J. Franklin (Ed.), *The Politics of Risk Society* (pp. 9-22). Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1999). *Schöne neue Arbeitswelt. Vision Weltbürgerschaft*. Frankfurt/New York, Campus Verlag (vertaald als Beck, U. (2000). *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press).
- Beck, U. (Ed.) (2000). *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (2001). Living Your Own Life in a Runaway World: Individualization, Globalization and Politics. In W. Hutton & A. Giddens, *On the Edge. Living with Global Capitalism* (pp. 164-74). London: Vintage.
- Beck, U. (2001). De kosmopolitische samenleving en haar vijanden. In J. Mertens (Ed.), *De groei van groen. Twintig jaar ecologische politiek in West-Europa* (pp. 163-99). Antwerpen/Baarn: Houtekiet.
- Beck, U. (2002). *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (2004). *Der kosmopolitische Blick, oder: Krieg ist Frieden*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (2007a). *Weltrisikogesellschaft: auf der Suche nach verlorenen Sicherheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (Ed.) (2007b). *Generation Global. Ein Crashkurs*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (2008a). *Der eigene Gott. Von der Friedensfähigkeit und dem Gewaltpotential der Religionen*. Frankfurt am Main/Leipzig: Verlag der Weltreligionen.
- Beck, U. (2008b). *Die Neuvermessung der Ungleichheit unter den Menschen: Soziologische Aufklärung im 21. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (2010). *Nachrichten aus der Weltinnenpolitik*. Berlin: Suhrkamp.
- Beck, U. (2012). *Das Deutsche Europa*. Berlin: Suhrkamp.
- Beck, U. (2013). *German Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (1990). *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (1994). *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London, Sage Publications.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2011). *Fernliebe. Lebensformen im globalen Zeitalter*, Suhrkamp: Berlin.
- Beck, U., Brater, M. & Daheim, H. (1980). *Soziologie der Arbeit und der Berufe. Grundlagen, Problemfelder, Forschungsergebnisse*. ReinBeck bei Hamburg: Rowohlt.
- Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. (Eds.) (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. & Grande, E. (2010). Varieties of Second Modernity: Extra-European and European Experiences and Perspectives. *British Journal of Sociology*, 61(3), 406-638.
- Beck, U. & Lau, C. (2005). Second Modernity as a Research Agenda: Theoretical and Empirical Explorations in the 'Meta-change' of Modern Society. *The British Journal of Sociology*, 56(4), 525-557.
- Beck, U. & Mulsow, M. (Eds.) (2014). *Vergangenheit und Zukunft der Moderne*. Berlin: Suhrkamp.
- Beck, U. & Pofert, A. (Eds.) (2010). *Große Armut, großer Reichtum. Zur Transnationalisierung sozialer Ungleichheit*. Berlin: Suhrkamp.
- Beck, U. & Sopp, P. (1997). *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* Opladen: Leske und Budrich.
- Beck-Gernsheim, E. (1986). Von der Liebe zur Beziehung? Veränderungen im Verhältnis von Mann und Frau in der individualisierten Gesellschaft. In J. Berger (Ed.), *Die Moderne: Kontinuitäten und Zäsuren* (pp. 209-33). Göttingen: Soziale Welt (Sonderband 4).
- Beck-Gernsheim, E. (1996). Life as a Planning Project. In S. Lash, B. Szerszynski & B. Wynne (Eds.), *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology* (pp. 139-53). London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- Beck-Gernsheim, E. (1997). Stabilität der Familie oder Stabilität des Wandels? Zur Dynamik der Familienentwicklung. In U. Beck & P. Sopp (Eds.), *Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neuer Integrationsmodus?* (pp. 65-80). Opladen: Leske und Budrich.
- Beck-Gernsheim, E. (2000). *Was kommt nach der Familie? Einblicke in neue Lebensformen*. München: Verlag C.H. Beck.
- Beck-Gernsheim, E. (2004). Wir und die Anderen. Vom Blick der Deutschen auf Migranten und Minderheiten, Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- Bourg, D., Joly, P. & Kaufmann, A. (2013). *Du risqué à la menace. Penser la catastrophe*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Boutellier, H. et al. (2005). *Leven in de risicosamenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- De Beer, P. (2004). Individualiserend zit tussen de oren. In J.-W. Duyvendak & M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- De Beer, P. (2005). Solidariteit in de risicosamenleving. In H. Boutellier et al., *Leven in de risicosamenleving* (pp. 77-85). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- De Vries, G. (2005). Politiek, expertise en individuele verantwoordelijkheid in de risicomaatschappij. In H. Boutellier et al. (pp. 9-18), *Leven in de risicosamenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Elchardus, M. (2007). *Sociologie. Een inleiding*. Amsterdam: Pearson Education.
- Franklin, J. (Ed.) (1998). *The Politics of Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Geldof, D. (2011). *Onzekerheid. Over leven in de risicomaatschappij (3de herziene uitgave)*. Leuven/Voorburg: Acco.

- Geldof, D. (2012). Gezinnen over grenzen. Een uitdaging voor het gezinsbeleid. *Alert*, 38(3), 62-71.
- Geldof, D. (2013). *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven/Den Haag: Acco
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1994). *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1998). Risk Society: The Context of British Politics. In J. Franklin (Ed.), *The Politics of Risk Society* (pp. 23-34). Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2009). *The Politics of Climate Change*. Cambridge: Polity Press.
- Laermans, R. (1991). Van collectief bewustzijn naar individuele reflexiviteit. *Vrije tijd en samenleving*, 9(3/4), 99-118.
- Laermans, R. (2012). *De maatschappij van de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Laermans, R. (2015). De mens en/in zijn milieu. Na de dood van Ulrich Beck (1944-2015). *De Standaard* 10 januari 2015, 44.
- Mouffe, C. (2005). *Over het politieke*. Kampen: Klement/Pelckmans.
- Mythen, G. (2004). *Ulrich Beck. A Critical Introduction to the Risk Society*. London: Pluto Press.
- Peretti-Watel, P. (2010). *La société du risque*. Paris: Éditions La Découverte.
- Schrooten, M., Geldof, D. & Withaecx, S. (2015). Transmigration and Urban Social Work: Towards a Research Agenda. *European Journal of Social Work*, DOI: 10.1080/13691457.2014.1001725.
- Van den Daele, W. (1995). Politik in der ökologischen Krise. *Soziologische Revue*, 18(4), 501-8.
- Zinn, J. (2008). *Social Theories of Risk and Uncertainty. An Introduction*. Malden: Blackwell.